

Joden op drift

OP WEG

Joseph Roth

Joden op drift

Vertaling Els Snick

Voorwoord Geert Mak

Tekeningen Paul van der Steen

Uitgeverij Bas Lubberhuizen

Inhoud

Bij Joden op drift – Geert Mak 7

Voorwoord 13

Oost-Europese joden in het Westen 15

De joodse sjtetl 33

De getto's in het westen 63

 Wenen 63

 Berlijn 75

 Parijs 85

Een jood gaat naar Amerika 96

De situatie van de joden in Sovjet-Rusland 107

Nawoord [bij de geplande heruitgave van 1937] 117

Tweede voorwoord [bij de geplande heruitgave
van 1937]: De joden in Duitsland 119

Nawoord van de vertaler 133

Noten 139

Bij Joden op drift

Joden op drift is een zeldzaam juweel uit een verloren tijd. In een kort, krachtig en glashelder essay scheidt Joseph Roth een onvergetelijk beeld van het joodse leven in Europa – inclusief de vele discussies en dilemma's die het toenmalige joodse denken bepaalden. Even trekt hij zo, in een knappe combinatie van essayistiek en reportagewerk, het allesbepalende scherm van de Holocaust weg: ja, zo was het dus.

Roth beschrijft in grote lijnen de joodse migratiebewegingen vanaf het eind van de negentiende eeuw, deels in gang gezet door de pogroms in het tsaristische rijk, deels ook door het uitzichtloze bestaan in de talloze joodse dorpen en stadjes, overal in Polen, Roemenië en Rusland. Talloze joodse families zochten hun heil in Wenen, Berlijn, Parijs, Amsterdam en verder, in New York en Chicago. Talloze anderen bleven.

Roths verhaal is, zoals vaker, tegelijk hoogst actueel. Bepaalde taferelen zijn voor de hedendaagse lezer zonder meer herkenbaar, zij het in een andere context: Hongarije dat alle joodse immigranten 'principiële' het land uitzet, de verre neef in Amerika op wie alle hoop is gevestigd, de eeuwige strijd om en met papieren: 'Iedereen staat versteld dat de joden zo goed zijn in het opgeven van valse informatie. Niemand staat versteld dat de politie zulke domme dingen vraagt.'

Joden op drift is echter vooral indrukwekkend doordat Roth hier zichzelf laat zien, op een soms ontroerende

manier. Naast *Job* is er geen ander boek waarin hij zo duidelijk uitkomt voor zijn joods-Europese achtergrond. Een wereld die hij, bijna als een vorm van zelf-analyse, vervolgens grondig onderzoekt.

Joseph Roth hoorde bij de ‘starreporters’ uit de Weimarrepubliek. Hij werd geboren in 1894, in Brody, in ‘het armenhuis’ van het oude Europa: Galicië. Het stadje lag op een kruispunt van culturen: aan de ene kant van de grens de Russen, aan de andere kant de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie. Driekwart van de inwoners was joods, net als Joseph Roth zelf. Hij studeerde in Wenen, vocht tijdens de Eerste Wereldoorlog als vaandrig in Galicië en in die tijd begon hij in soldatenbladen en elders te publiceren.

Zijn talent werd snel opgemerkt, en vanaf 1919 werkte hij voor een groeiend aantal kranten in Duitsland en Oostenrijk. Hij trok als een nomade door Europa: Berlijn, Wenen, Praag, Marseille, Oostende, Amsterdam, Parijs, alle cafétafels waren voor hem vertrouwde werk-kamers. Zijn productiviteit was verbluffend. Naast vele honderden journalistieke impressies en reportages produceerde hij, in amper twintig jaar tijd, zestien romans en negentien novellen – een paar zijn overigens zoekgeraakt of pas na zijn dood gepubliceerd.

Roths bekendste werk is *Radetzky*, de bitterzoete geschiedenis van het verval van het Habsburgse rijk, beleefd in de gedaante van de hoofdfiguur, de adellijke kapitein Von Trotta. De titel is ontleend aan de *Radetzky*’s van Johann Strauss, die zondag na zondag, met de ijzeren regelmaat en zekerheid van de dubbelmonarchie door de garnizoenskapel voor Von Trotta’s huis werd uitgevoerd, totdat de muziek enkel nog ironie was, symbool van een vergane wereld.

De sfeer van chaos en ondergang bepaalde minstens

zo sterk het leven van Roth zelf. Hij hoorde in alle opzichten bij de generatie die volwassen was geworden tussen de loopgraven en de granaattrechters van de Eerste Wereldoorlog. ‘We mogen behoren tot verder verschillende werelden, verschillende partijen, verschillende beroepen,’ schreef hij ooit. Maar ‘we kennen elkaar. De oorlog heeft ons doordrenkt.’

Roth is in geen enkel vakje te plaatsen: hij was revolutionair, maar ook monarchist, hij was jood en katholiek, hij was een Oostenrijks officier en een pacifist ineen, hij was een zeldzaam gedisciplineerd auteur en tegelijk een overtuigd alcoholist. Naarmate de tijd vorderde, werd die innerlijke verwarring groter. ‘Ik ben diep vertwijfeld,’ schreef hij in 1926 aan een van zijn vrienden. ‘Toen keizer Franz Joseph stierf, was ik al een “revolutie-nair”, toch weende ik.... Er werd een tijdperk ten grave gedragen.’

Een reportagereis door de Sovjet-Unie in opbouw, in de nazomer van datzelfde jaar, was voor Roth misschien geen breekpunt, het zette hem wel aan het denken. Het betekende het einde van zijn ‘socialistische’ periode, maar dat niet alleen. Het fanatieke atheïsme van de sovjets had op hem een omgekeerd effect: hij begon weer na te denken over zijn eigen religieuze overtuiging, die steeds meer neigde naar het katholicisme. Hij zocht zijn heil meer en meer in de ‘achterwaartse utopie’, in het streven naar een ideale wereld die vooral in het verleden lag. En bovenal wist hij na die reis beter dan ooit wie hij was: een joodse waarnemer, denker en schrijver uit het oosten, verdwaald in het chaotische westerse stadsleven.

Roth schreef *Joden op drift* in afleveringen, juist in de periode waarin hij ook veel van zijn oude zekerheden kwijtraakte. Al in maart 1926 verschenen in de *Wiener Morgen* een paar fragmenten, in november publiceerde

de *Frankfurter Zeitung* het hoofdstuk 'Joden in de Sovjet-Unie', uiteindelijk verscheen de complete tekst in het voorjaar van 1927 bij uitgeverij Die Schmiede, in de serie 'Berichten uit de werkelijkheid'.

Het is een kleurrijke staalkaart van de diverse joodse gemeenschappen in het toenmalige Europa, van rijke westerse joden in Wenen en Berlijn die zijn vergeten dat hun grootvaders nog verwickeld waren 'in een wanhopige strijd met Jehova' tot de chassidische joden, die 'voor de West-Europeaan net zo raadselachtig en vreemd zijn als pakweg de bewoners van de Himalaya'.

Roth analyseert, beknopt maar scherp, de problemen rond assimilatie en integratie, de toenmalige discussies rond nationaliteit, zionisme en met name de vraag naar de aard van de joodse identiteit: een natie, een volk of enkel een religie? Hij spuwt zijn venijn over de arrogante westerlingen die, enkel omdat ze 'met lift en wc zijn opgegroeid', met verachting neerkijken op de Oost-Europese joden. Hij is nog altijd hoopvol over de Sovjet-Unie, hij meent dat het jodendom daar, net als in Palestina, nieuw elan zal vinden. (De antisemitische campagnes van Stalin, die ook in de Sovjet-Unie talloze slachtoffers zouden eisen, moesten nog beginnen.) Hij vertelt over de wonderrabbi's, de geniale muzikanten, maar ook over doodgewone Oost-Europese joodse boeren, arbeiders en ambachtslieden. 'In smerige straten en bouwvallige huizen wonen de joden. De christelijke buurman bedreigt ze. De baas slaat ze. De ambtenaar sluit ze op.' Hun enige troost: 'de vurige strijd met een God die meer straft dan liefheeft' en 'de strenge plicht tot studeren en het abstracte te zoeken met jonge ogen die nog vol verlangen zijn naar het concrete'.

In de kern is dit kleine juweel een liefdesverklaring aan het 'armenhuis' waaruit Roth zelf voortkwam, aan

die schimmige Oost-Europese joden die we enkel nog kennen als een handvol foto's, als een enkel beeld op een vergeten film.

Geert Mak

Voorwoord

Dit boek maakt geen aanspraak op de bijval en de instemming, en al evenmin op het verzet en zelfs de kritiek van hen die de Oost-Europese joden minachten, verachten, haten en vervolgen. Het is niet gericht aan die West-Europeanen die aan het feit dat zij met lift en wc zijn opgegroeid het recht ontlenden flauwe grappen te maken over Roemeense luizen, Galicische kakkerlakken en Russische vlooiën. Dit boek is niet bedoeld voor de 'objectieve' lezers die vanaf de wankele torens van de West-Europese beschaving minzaam hun goedkope en verontwaardigde blik laten glijden over het nabijgelegen Oosten en zijn inwoners; voor lezers die uit pure menslievendheid klagen over het gebrek aan riolering en die arme emigranten uit angst voor besmettelijke ziektes laten opsluiten in barakken, waar een sociaal probleem wordt opgelost door de dood van velen. Dit boek wil niet gelezen worden door hen die hun eigen, toevallig aan de barak ontkomen vaders of voorvaders loochenen. Het is niet geschreven voor lezers die de auteur verwijten dat hij zijn onderwerp met liefde benadert in plaats van met de 'wetenschappelijke zakelijkheid' die men ook wel ongeïnteresseerdheid noemt.

Voor wie is het boek dan wel bedoeld?

De auteur koestert de naïeve hoop dat er nog lezers zijn bij wie de verdediging van de joden uit het Oosten overbodig is; lezers die respect hebben voor leed, voor menselijke waardigheid en voor de vuilheid die de el-

lende overal begeleidt. Westerlingen die niet prat gaan op hun schone matrassen, die aanvoelen dat ze van de mensen uit het Oosten veel te ontvangen hebben en die misschien weten dat er uit Galicië, Rusland, Litouwen en Roemenië grootse mensen en grootse ideeën komen – maar ook (naar hun aanvoelen) zinvolle ideeën, die het stevige bouwsel van de westerse beschaving stutten en bijdragen aan de ontwikkeling ervan – en niet alleen zakkenrollers, die door de populaire pers, het vunzigste product van het West-Europese gedachtegoed, als ‘gasten uit het Oosten’ worden aangeduid.

Dit boek is helaas niet in staat het probleem van de joden uit Oost-Europa met de omvattende diepgang te behandelen die het vereist en verdient. Het probeert alleen een beeld te schetsen van de mensen die dat probleem uitmaken en van de omstandigheden die het veroorzaken. Het behandelt slechts een aantal onderdelen van een enorme hoeveelheid stof die van een auteur, om haar in haar volledigheid te behandelen, een even lange zwerftocht zou vergen als een paar generaties Oost-Europese joden hebben meegemaakt.

Oost-Europese joden in het Westen

De Oost-Europese jood heeft in zijn vaderland geen idee van het sociaal onrecht in het Westen; geen idee van de heerschappij van het vooroordeel dat het gedrag, de moraal en de wereldbeschouwing van de doorsnee West-Europeaan beheerst; geen idee van de beperktheid van de westerse horizon, door elektriciteitscentrales omzoomd en fabrieksschoorstenen gekarteld; geen idee van de haat die al zo sterk is dat men hem koestert als een middel dat het leven in stand houdt (maar het bestaan doodmaakt), als een eeuwige vlam waar het egoïsme van deze mensen en landen zich aan warmt. De Oost-Europese jood hunkert naar het Westen op een manier die het geenszins verdient. Hij denkt dat het Westen vrijheid betekent, een kans om te werken en op ontwikkeling van zijn talenten, op rechtvaardigheid en op vrijheid van de geest. Ingenieurs, auto's, boeken en gedichten stuurt West-Europa naar het Oosten. Het stuurt reclame voor zeep en hygiëne, praktische en verheffende zaken, het zet tegenover het Oosten een masker op. De Oost-Europese jood beschouwt Duitsland bijvoorbeeld nog altijd als het land van Goethe en Schiller, de Duitse dichters die iedere leergierige joodse jongen beter kent dan bij ons de scholieren onder het hakenkruis. De Oost-Europese jood heeft in de oorlog slechts kennism gemaakt met de generaal die keurige, door de oorlogspersdienst van het leger opgestelde berichten aan de joden in Polen liet bekendmaken, en niet met

HOUTEN SYNAGOGE IN POLEN

die generaal die nog nooit een roman heeft gelezen en toch de oorlog verliest.

Maar de voordelen van het Oosten ziet de Oost-Europese jood niet. Hij ziet niet de grenzeloze verte van de horizon, niet de kwaliteit van dit menselijk potentieel, dat zowel heiligen als moordenaars uit dwaasheid voortbrengt, melodieën van grandioze droefheid en bezeten liefde. Hij ziet niet de goedheid van de Slavische mens, die in al zijn ruwheid altijd nog fatsoenlijker is dan de betegelde wreedheid van de West-Europeaan, die zich afreageert in perversiteiten en de wet omzeilt, met zijn deftige hoed angstig in de hand.

De Oost-Europese jood ziet de schoonheid van het Oosten niet. Het werd hem evengoed verboden in dorpen te wonen als in grote steden. In smerige straten en bouwvallige huizen wonen de joden. De christelijke buurman bedreigt ze. De baas slaat ze. De ambtenaar sluit ze op. De officier schiet op ze en blijft ongestraft. De hond gaat tekeer tegen ze, omdat dieren even hitsig worden van hun kleren als primitieve mensen. In donkere cheiders¹ krijgen ze les. De pijnlijke zinloosheid van het joodse gebed leren ze op jonge leeftijd kennen; de vurige strijd met een God die meer straft dan liefheeft en die elk plezier als zondig aanrekent, de strenge plicht tot studeren en het abstracte te zoeken met jonge ogen die nog vol verlangen zijn naar het concrete.

Joden uit het Oosten trekken meestal alleen rond als bedelaar of marskramer. Ze kennen de bodem niet die hen voedt. De Oost-Europese jood is bang in dorpen en bossen die hij niet kent. Hij leeft deels uit vrije wil, deels gedwongen op zichzelf. Hij heeft plichten maar geen rechten, behalve de bekende rechten op papier, die waardeloos zijn. Door kranten, boeken en optimistische emigranten wordt hem verteld hoe paradijselijk het

Westen is. In West-Europa verbiedt de wet pogroms. Joden kunnen in West-Europa minister en zelfs onderkoning worden. In heel wat huizen van Oost-Europese joden hangt aan de muur het portret van Moses Montefiore, die ritueel gegeten heeft aan de tafel van de koning van Engeland. De rijkdom van de Rothschilds groeit in het Oosten uit tot sprookjesachtige afmetingen. Af en toe stuurt een emigrant een brief naar huis, waarin hij de achterblijvers vertelt hoe goed het in zijn nieuwe vaderland is. De meeste joodse emigranten zijn te trots om te schrijven zolang het niet goed gaat; ze willen hun nieuwe vaderland beter afschilderen dan het oude. Ze hebben die dwaze drang van mensen in kleine steden om hun stadgenoten te imponeren. In een sjtetl in het Oosten veroorzaakt een brief van een emigrant opschudding. Alle jonge mensen in zo'n sjtetl – en zelfs de ouderen – willen plotseling ook emigreren, vertrekken uit het land waar elk jaar een oorlog en elke week een pogrom kan losbarsten. En zo vertrekken ze op reis, te voet, met de trein en over het water naar westelijke landen, waar een ander, een ietwat hervormd maar niet minder gruwelijk getto de nieuwkomers in zijn duisternis opneemt, die ternauwernood aan de wurggreep van de concentratiekampen zijn ontsnapt.

Wanneer hier sprake was van joden die de bodem niet kennen die hen voedt, bedoelde ik daarmee de meerderheid van de joden: zij die religieus en volgens de oude wetten leven. Er bestaan natuurlijk joden die meester noch hond vrezen, de politie noch de officieren, die niet in het getto wonen, die de cultuur en de taal van hun gastheervolkeren² hebben overgenomen. Ze lijken op de West-Europese joden, en genieten zelfs meer sociale gelijkheid dan die, maar ze blijven gehinderd in de vrije ontplooiing van hun talenten zolang ze hun geloof niet

afleggen, en ook nog nadat ze dat hebben gedaan. Want al is een jood nog zo goed geassimileerd, hij heeft onvermijdelijk een aantal volkomen joodse familieleden, en bijna geen enkele rechter, advocaat of districtsarts met joodse wortels ontkomt aan het lot een oom, een neef of een grootvader te bezitten die, alleen al door zijn uiterlijke verschijning, de carrière van iemand met een hoge functie in gevaar brengt en zijn maatschappelijk aanzien schaadt.

Aan dat lot valt moeilijk te ontkomen. En in plaats van het te ontvluchten, besluiten velen zich eraan te onderwerpen door hun jodendom niet alleen niet te ontkennen, maar ermee uit te pakken en zich tot een 'Joodse natie' te bekennen. Al tientallen jaren wordt niet langer getwijfeld aan het bestaan van een dergelijke 'natie' en haar 'bestaansrecht' wordt niet meer ter discussie gesteld, omdat het al volstaat dat een paar miljoen mensen zo'n natie willen, zelfs al is ze er in het verleden nooit geweest.

Het joods nationalisme is in het Oosten erg levendig. Zelfs mensen die weinig voeling hebben met de taal, de cultuur en het geloof van hun voorzaten, bekennen zich krachtens hun bloed en hun wil tot de 'Joodse staat'. Ze vormen een 'nationale minderheid' op vreemde bodem, die voor burgerlijke en nationale rechten opkomt. Sommigen geloven in een Palestijnse toekomst, anderen streven niet naar bezit van een eigen land en zijn er oprecht van overtuigd dat de aarde toekomt aan hen die hun plicht tegenover haar vervullen. Maar geen van hen is in staat een antwoord te geven op de vraag hoe de primitieve haat kan worden bestreden die woekert onder het gastheervolk en die nefast is voor een groot aantal vreemdelingen dat als gevaarlijk wordt beschouwd. Ook deze joden leven niet langer in het getto, niet eens meer

in de ware en warme traditie – zonder vaderland, zoals ook de geassimileerde joden, en bij momenten heroïsch omdat ze zich vrijwillig offeren voor een idee – al is het een nationalistisch idee...

Zowel de nationalistische als de geassimileerde joden blijven meestal in het Oosten. De eersten omdat ze hun recht willen bevechten daar waar ze zijn, de anderen omdat ze zich inbeelden zulke rechten al te hebben of omdat ze houden van hun land, evenveel en zelfs meer dan het christelijke deel van de bevolking. Zij die emigreren, zijn dus mensen die de kleine en onophoudelijke conflicten beu zijn en die weten, denken of alleen maar vermoeden dat het Westen zich met heel andere problemen bezighoudt, dat de nationale conflicten in het Westen een rumoerige echo uit het verleden zijn, niet meer dan gepruttel in het heden; dat in het Westen een Europese gedachte geboren is die binnen afzienbare tijd en niet zonder slag of stoot tot een wereldgedachte zal uitgroeien. Deze joden geven er de voorkeur aan te leven in landen waar de rassenproblematiek en de nationaliteitskwesies alleen nog kunnen rekenen op de belangstelling van de schreeuwers en zelfs de hooggeplaatsten onder de bevolking die niet vooruitstrevend zijn en zwemen naar bloed, domheid en verderf, in landen waar ondanks alles enkele progressieve geesten al naar oplossingen zoeken voor de grote vraagstukken van de toekomst.

(Deze emigranten komen voor alle duidelijkheid uit de Russische grenslanden, niet uit Rusland).

Er zijn ook joden die emigreren omdat ze hun werk of hun inkomsten verloren zijn of nooit werk en toekomst hebben gehad. Het zijn gelukzoekers, proletariërs, al zijn ze niet altijd proletarisch van inborst. Anderen zijn gevlucht voor oorlog en revolutie. Het zijn